

До історії формування грецьких громад на теренах України

МАРГАРИТА АРАДЖІОНІ

історик, етнограф

Кандидат історичних наук (з 1995 р.), старший науковий співробітник (з 2006 р.). З 1995 по 2014 рр. працювала у Кримському відділенні Інституту сходознавства НАН України.

Фахівець з етнічної історії та культури населення Півдня України, зокрема, вірмен, греків, кримських татар. У фокусі дослідження - грецькі спільноти України, зокрема, греки Криму та Надазов'я. Багато років досліджує міжетнічні взаємини, питання протидії ксенофобії й формування толерантності та культури миру у дітей і дорослих, здійснює менеджмент наукових та освітніх проектів.

Творчий доробок складає понад 120 публікацій. З березня 2014 р. як внутрішньо переміщена особа з Криму мешкає у м. Києві. З травня 2014 р. - провідний науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Греки є етнічною спільнотою, що мешкає на теренах сучасної України ще з античної доби й може вважатися автохтонним населенням цієї території. Найдавніші грецькі поселення – Ольвія, Тірас, Ніконій, Пантикапей, Херсонес, Каркінітида, Калос Лименас, Феодосія, Тірітака, Німфей, Порфмій, Мирмекій, Акра, Іллурат та інші були засновані переважно у VI ст. до н. е. на північному узбережжі Чорного моря, на південному узбережжі Азовського моря та вздовж сучасної Керченської протоки. Частина грецьких полісів Криму у V ст. до н. е. увійшли до складу Боспорського царства, столицею якого був Пантикапей (сучасна Керч), а пізніше – з II ст. до н. е. - до складу Понтійського царства. З тієї епохи на теренах України залишилися багато пам'яток історії і культури – античні міста, які досліджуються українськими і міжнародними археологічними експедиціями, некрополі та склепи з унікальною архітектурою та розписами, фрески, мозаїки, лапідарні пам'ятки, нумізматичні колекції, керамічний та металевий посуд, прикраси та коштовності, вироблені руками місцевих грецьких майстрів. На жаль, після III - IV ст. н. е. більшість античних поселень (за виключенням Херсонесу і Пантикапею) на теренах сучасної України припиняють своє існування, не зумівши справитися з навалою готів, а потім і гунів.

В Україні також існують численні пам'ятки грецької культури середньовіччя – візантійського періоду. Це, зокрема, церкви й фортеці у Білгород-Дністровському (давній Тірас, Ак-Керман), Керчі (Пантикапей), Києві, Севастополі (Херсонес), Феодосії (Каффа) тощо, а також т. зв. «печерні

міста» - фортеці та монастирі у Бахчисарайському р-ні АР Крим. Вони почали будуватися візантійськими архітекторами ще за часів імператора Юстиніана I для захисту північних кордонів Візантійської імперії та її федератів – кримських греків і готів. Але найбільшого поширення та розвитку набули у XIII – XV ст., коли греки були вимушені захищати себе від зазіхань генуезців та ординців, і виборювати своє право користуватися перевагами Великого Шовкового шляху, один із північних маршрутів якого проходив через Крим й Надазов'я. Також греки Північного Причорномор'я, і зокрема Криму, активно використовували й інший міжнародний торговельний шлях – Бурштиновий, який з'єднував Північ і Південь Європи. Слов'яни – основне населення держави Київська Русь, що утворилася на узбережжі Дніпра у IX ст., називали цей шлях «Путь із варягів у греки». Розвиток торгівлі, а також християнізація Київської Русі, що відбулася після хрещення князя Володимира Київського в Херсонесі в 988 р., значно активізували контакти слов'ян з греками і стимулювали переселення до Києва й інших місць грецьких купців, ремісників, священиків, аристократів. Слід відмітити великий вплив грецької мови та культури на формування культури Київської Русі та українську мову.

Саме у візантійський період у Криму поступово почала складатися й набула характерних рис грецька етноконфесійна спільнота, що пізніше стала відома як маріупольські греки. Наразі переважна більшість дослідників вважає їх окремою групою грецького етносу. Самі маріупольські греки стверджують, що вони походять від на-

Зовнішній вигляд фрагменту скелі, в якому вірогідно у XIII ст. місцевими греками був висічений печерний храм «Трьох вершників». Локація - підніжжя гори Ескі-Кермен (Стара фортеця), Бахчисарайський район Автономної Республіки Крим. (З архіву Маргарити Араджіоні, світлина – Ігора Сальнікова, Вікторії Темної).

Сучасний вигляд грецької фрески XIII ст. печерної церкви «Трьох вершників», на якій зображені святі воїни. За різними версіями це або Великомученик Георгій із Св. Феодором Тироном і Св. Стратилатом, або Святий Георгій з двома місцевими канонізованими святими воїнами, або одне із найбільш ранніх візантійських зображень Георгія-захисника, Георгія-драконоборця і Георгія-рятівника (сюжетна сцена «чудо із врятованим з полону пафлагонським отроком»). Напівзнищений грецький надпис перекладається як «Висічена церква і написані святі мученики Христові для спасіння душі і відпущення гріхів». Локація - підніжжя гори Ескі-Кермен (Стара фортеця), Бахчисарайський район Автономної Республіки Крим. (З архіву Маргарити Араджіоні, світлина – Ігора Сальнікова, Вікторії Темної).

щадків греків-колоністів античної доби й елінізованого населення давнього Криму («Таврики»). Вчені, що досліджували їхні діалекти, не заперечуючи впливу античної культури, схильні вважати їх нащадками греків візантійської доби. Вони особливо підкреслюють вплив греків-мігрантів з Трапезундської імперії, з Балкан, малоазійського узбережжя й деяких грецьких островів на формування фольклору та діалектних особливостей середньовічних кримських греків, а також імовірну участь в їх етногенезі деякої кількості християнізованих готів, аланів, окремих представників тюркомовних племен, що протягом III – XV ст. перебували на півострові й асимілювалися в грецькому середовищі. Створення в XIV – XV ст. власної держави – гото-грецького князівства Феодоро – сприяло консолідації грецької спільноти Криму. Цікаво відмітити, що князівство Феодоро існувало ще 22 роки після падіння Константинополя й було завойовано османами лише у 1475 р. Після створення на території грецького князівства та генуезьких володінь у Криму Кафинського санджаку більшість греків стали підданими Османської імперії. Після розбудови Кримського ханату та його столиці Бахчисараю, істотного зростання чисельності та культурного впливу тюркомовного населення у XVI – XVIII ст. частина кримських греків піддалася процесам мовної асиміляції й стала тюркомовною, також як і частина греків Понту.

Міграції греків на територію сучасної центральної і західної України посилювалися під час хрестових походів, монгольських завоювань, й найбільше – османської експансії. Багато греків-переселенців за рахунок дисперсного проживання досить швидко асимілювалися. Чимало українських старшинсько-шляхетських родин були грецького походження: Томари, Капністи, Комбурлеї, Мазараки тощо. У великих містах, наприклад, у Києві, Львові, Ніжині, де греки-мігранти проживали компактно й громади постійно поповнювалися новими переселенцями, були засновані грецькі «братства». У XVI – XVII ст. однією з найвідоміших була грецька громада Львова. Серед її членів були Яній Альвізій, Арфантос Марінетос, Юрій Папара, Яній Аффендік, Іван Мазаракі, але найбільш відомим вважається купець з Криту Костянтин Корнякт. Він належав до засновників Успенського православного братства (1586 р.). Його коштом була зведена «вежа Корнякта», що й сьогодні є одним із архітектурних символів Львова. Грецькі купці також створили торговельні осередки в Кам'янці-Подільському, Замості і деяких інших містах Західної України, де вони довгий час успішно конкурували із вірменськими, єврейськими та польськими купцями, і разом із українцями протистояли впливу католицької церкви. Але вже на початку XVIII ст. більшість нащадків грецьких родів на Західній Україні була асимільована місцевим населенням.

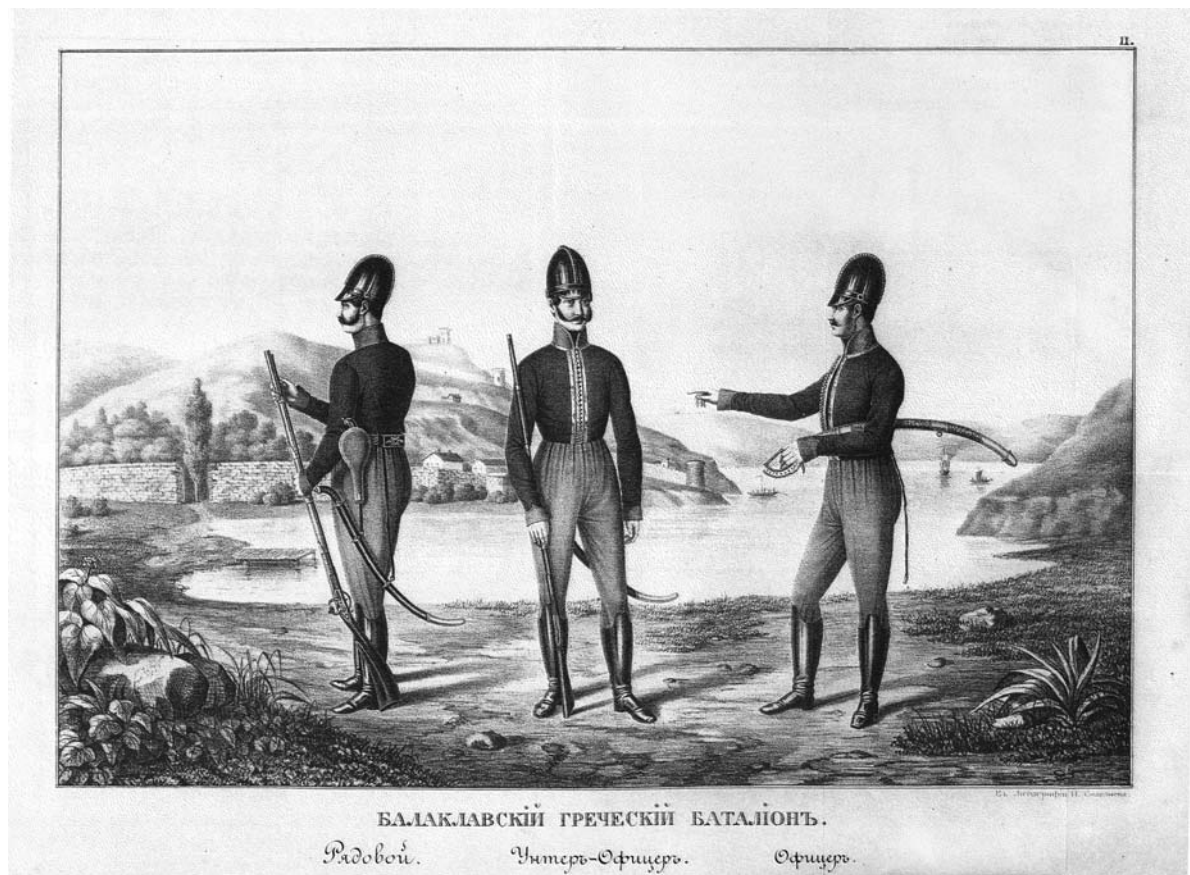
У XVII – XVIII ст. значно зросла роль грецької купецької громади м. Ніжина, який тоді знаходився на перехресті торговельних шляхів. Заснована громада була у 1675 або у 1696 р. Христофором (Христодулом) Дмитрієвим. За переписом 1782 р. до Ніжинського грецького братства належало 765 осіб (загалом вони складали 8 % від всього населення міста того часу), при цьому біля сотні осіб були хрещеними турками, персами та ін. Щоб стати членами цієї спільноти вони повинні були визнавати грецьку віру й володіти грецькою мовою. Ніжинським грекам Універсалами українських гетьманів було дароване право торгувати без сплати податків, мати в місті власний суд і магістрат. Тут була відкрита грецька школа, купці виділяли багато коштів на благодійність. Яскравий приклад ніжинських меценатів – брати Анастас і Микола Зосімади, родом із с. Грамено біля Янени. Вони щорічно надсилали у далеку Грецію великі суми грошей для роздачі бідним та знедоленим, на викуп кинутих до боргової в'язниці, для створення і утримання боговгодних закладів, православних храмів, засну-

Фрагмент середньовічного печерного монастиря і фортеці Каламіта, яка захищала західний форпост і морські ворота Гото-грецького князівства Феодоро – м. Інкерман околиці Севастополя. Зйомка кінця 1990-х рр. М. Араджионі, І. Сальнікова.

вання шкіл, бібліотек, лікарень, у славили себе видавничою діяльністю. Слід відмітити, що серед ніжинських греків були вихідці в основному з Північної Греції – Македонії та Епіру. Оскільки у другій половині XVIII ст. Російська імперія стала просуватися на південь, значно змінилися кордони й торгівельні шляхи, тому греки почали залишати Ніжин і поступово переселятися в інші міста. Разом із купцями-мігрантами з Константинополя, Грецьких островів, Бессарабії, Венеції, вони у 1750-х рр. заснували грецьку купецьку громаду у м. Елісаветграді (Кіровоград, суч. Кропивницький), а пізніше – Ніжинську вулицю в Одесі й осередок у Миколаєві.

з Керчі перевели до Балаклави й деяких сіл навколо. Сформований Балаклавський грецький піхотний батальйон був зарахований до складу «козацьких військ» Російської імперії й проіснував до 1859 р. Він постійно поповнювався новими мігрантами, пізніше – волонтерами з розформованих Одеського грецького батальйону (1819 р.) і Грецького легіону ім. Миколи Першого (1856 р.). Греки, які залишилися в Керчі рибалити та торгувати, отримали привілейований соціальний стан «греки-міщани» та свій орган самоврядування «Воспорський магістрат».

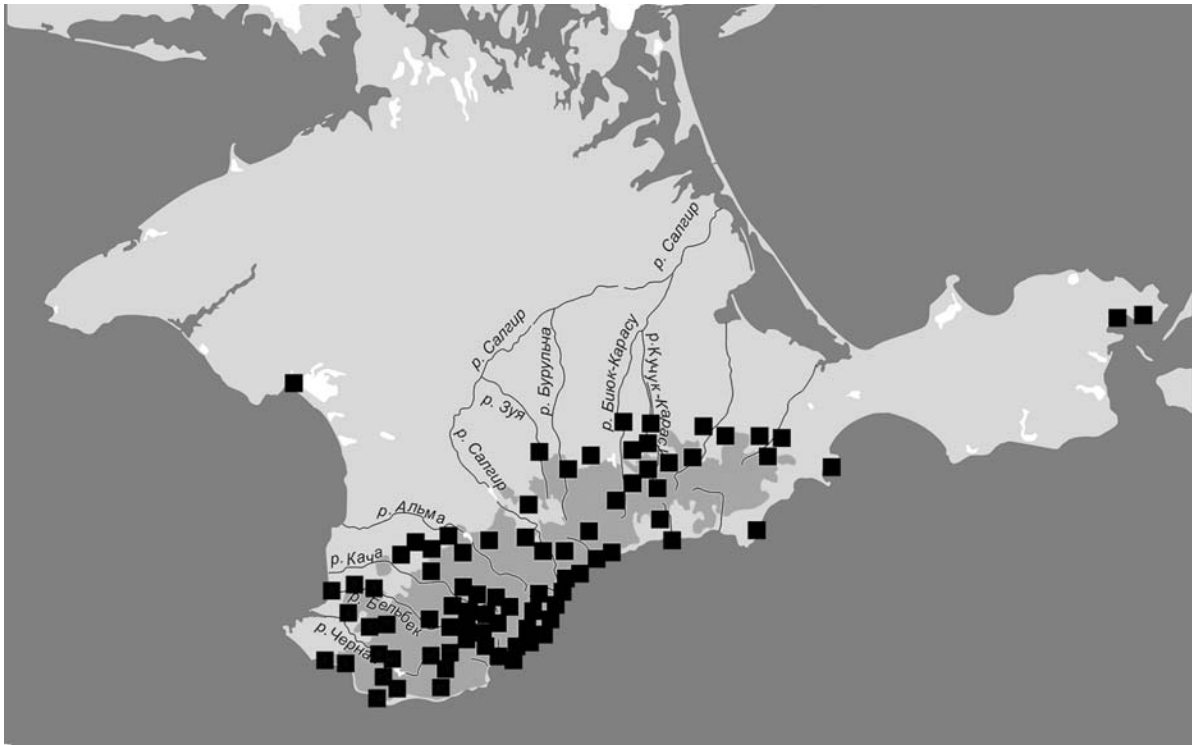
В 1778 - 1780 рр. відбулося ініційоване урядом Катерини II та останнім митрополитом Готфій-

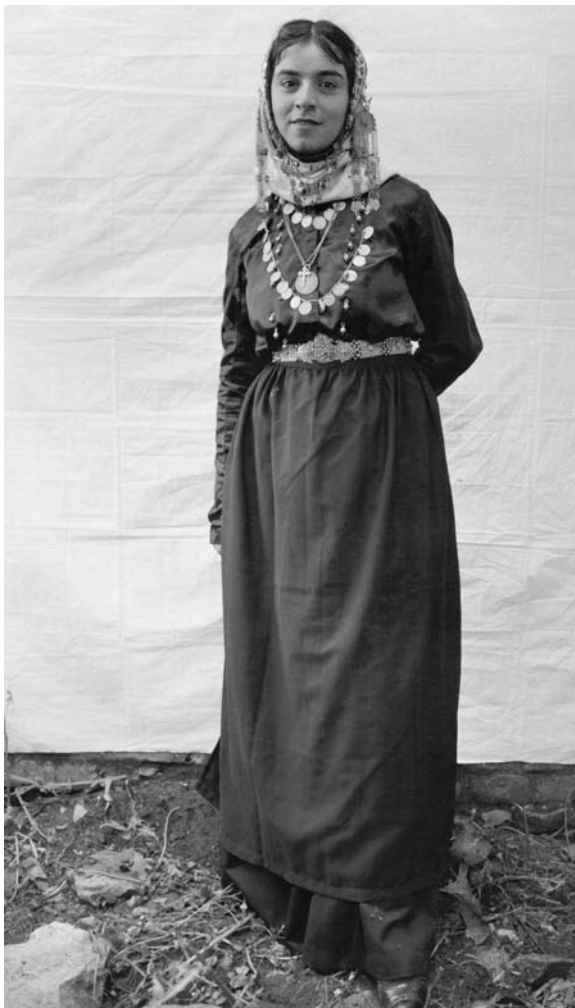
Рядові та офіцери Балаклавського грецького батальйону у військовому однострої. Наводиться за виданням: Сафонов С. Остатки греческих легионов в России или Нынешнее население Балаклавы// Записки Одесского общества истории и древностей. 1844. Т. 1. С. 205-236.

У зв'язку з російсько-турецькими війнами, які велися в останній чверті XVIII - XIX ст., у цей період значно виросло число греків-військовослужбовців, що переселялися на територію сучасної України із різних регіонів Османської імперії. У 1775 р. відбулося переселення в Крим (Керч і Єні-Кале) біля 1500 осіб так званого «Грецького війська», яке було сформовано головним чином з греків Пелопонесу та Додеканесу. Пізніше частину цих греків переселили до Таганрогу, на Херсонщину та Миколаївщину. Після 1784 р. всіх греків-військовослужбовців і членів їхніх родин

ським і Кафайським Ігнатієм (Гозадиновим) переселення кримських християн (греків, вірменів, волохів, грузинів) на північне узбережжя Азовського моря. Таким чином нащадки греків візантійського періоду - більше ніж 18000 осіб - залишили свої оселі в майже 80-ти населених пунктах Криму. Це було зроблено з метою полегшити російським першу анексію Кримського півострову, що відбулася за п'ять років потому, а також для заселення території, яку залишили українські козаки після ліквідації урядом Запорізької Січі. Грекам-селянам пообіцяли задарма надати великі

Карта-схема грецьких поселень Криму в другій половині XVIII ст.
(Автор – Маргарита Араджионі, дизайн – Маргарита Козлова).

земельні наділи й безліч інших пільг та привілеїв. Після дворічних поневірянь лише біля 14000 греків дісталися до відведеної їм землі на сучасному півдні Донецької області України. Там вони заснували 20-ть сіл, які отримали назви їхньої кримської батьківщини (Старий Крим, Ялта тощо), й «столицю» своєї території – м. Маріуполь.

У державних документах всіх кримських християн, що заснували свої поселення на сучасному півдні Донецької області України, і навіть селян, які не жили у м. Маріуполі, почали називати «маріупольськими греками». Згодом ця назва стала загальноприйнятою і серед самих греків, і серед їх дослідників, як назва окремої групи грецького етносу, хоча іноді їх називають ще приазовськими греками або греками Надазов'я. До складу спільноти маріупольських греків поступово входили греки, які у XIX – на початку XX ст. переселилися з Румелії, Понту, Північної Греції, грецьких островів, тощо, але кількість цих мігрантів була незначною й швидко асимілювалася.

Для цієї спільноти у 1780 р. був заснований орган місцевого самоврядування - Грецький суд

Маріупольська грекуня-молодиця в традиційному строї початку XX ст. Вірогідно, жителька с. Велика Каракуба (нині с. Роздольне Старобешівського району Донецької області). Світлина Н. Репнікова. 1913 р. Відкопійовано Маргаритою Араджионі в Російському етнографічному музеї (м. Санкт-Петербург) із колекції Н. Репнікова № 3282-21.

й окрема єпархія. Довгий час маріупольські греки жили відокремлено від інших етнічних спільнот, і лише в 1820-х рр. на їхній території поступово почали з'являтися єврейські, німецькі, українські села. Адаптація греків на новому місці була дуже важкою й майже півстоліття вони намагалися різними шляхами повернутися на свою батьківщину – в Крим, але уряд всіляко заважав цьому, навіть вводив в грецькі села війська. Таким чином лише близько 1500 осіб змогли здійснити свою мрію й повернутися в міста та села півострова, і забезпечити спадкоємність кримської грецької середньовічної культури в новій групі греків, що почала формуватися наприкінці XVIII – на поч. XIX ст.

В цей же період відбулося переселення ще близько 4000 греків з о-вів Іонійського моря, о-ва Менорка, сучасної Молдови, Румунії та Балкан. Вони осіли переважно в Херсоні, Миколаєві, Одесі, Севастополі, де винаймалися служити на військові кораблі, займалися морськими перевезеннями, торгівлею, рибалили, працювали на підприємствах, що обслуговували потреби флоту. Греки-волонтери, з яких був сформований грецький дивізіон, а пізніше – Одеський грецький батальйон, осіли в с. Олександрівка під Одесою. Багато греків традиційно мешкало у Ізмаїлі та Рені. Вплидова грецька громада склалася в м. Одесі, яке надовго стало визнаним освітнім і культурним центром не тільки греків України,

але й Греції. Саме там в 1814 р. була заснована організація «Філікі Етерія», що підготувала визволення Греції, там була відкрита Грецька торгова школа, в якій викладали найкращі вчителі грецького народу, там був центр допомоги біженцям під час Грецької революції тощо. Греки Одеси – родини Раллі, Папудови, Родоканакі, Маразлі та інші уславили себе як меценати, що допомагали розвитку Греції та своєї нової Батьківщини.

У XIX – на поч. XX ст. у Криму, Мелітополі, Бердянську й на Одещині значно зросла кількість мігрантів із двох османських провінцій – Румелії (греки-фракійці, малоазійці, константинопольці) й Анатолії (греки-понтійці).

Греки-фракійці переселялися разом із болгарами з території сучасної Болгарії та північно-західної Туреччини в 1802 – 1810 рр., 1828 – 1832 рр., 1856 – 1862 рр. Це були вихідці із Варни, Граматіково, Бургаса, Ахіалло, Інеяди, Созополя, Агатуполі, Слівена та інших місць. Вони заснували поселення біля Одеси, Херсону, Миколаєва (Великий і Малий Буялик, Тернівка, Паркани, Олександрівка тощо), а також в Таврійській губернії – на р. Молочній, та в Криму (Кішлав, Старий Крим, Найман, Карабай, Карачоль тощо), дисперсно мешкали в Одесі, Феодосії, Ялті, Севастополі, та ін. Серед переселенців-греків основну масу складали моряки й рибалки, а також ремісники – пекарі, теслярі, склярі, бондарі й ін., трохи менше було хліборобів, садівників та виноградарів,

Частина громади греків-фракійців, які повернулися в своє рідне село після сталінської депортації, у новостворених традиційних костюмах. Локація: с. Чорнопілля (Карачоль) Білогірського району Автономної Республіки Крим. Світлина О. Самарітаки, Одеська філія Грецького Фонду культури, 2002 р.

*Перша світлина греків-понтійців, які переселилися в Крим у 1916 р. в місто Карасубазар.
1-ий ряд: невстановлений, Сахініді Ніколас, Коккініді Іван, Георгіаді Стельос, Георгіаді Дімітрії;
2-ий ряд: невстановлений, невстановлений, Хіліс Лазар, Коккініді, Чохара Федір;
3-ій ряд: Стиліаніді Христофор, невстановлений, Хіліс Андрій, Котаніді Георгій, Георгіаді Василь.
Світлина із особистого архіву родини Стиліаніді з м. Білогорськ Автономної Республіки Крим.
Відкопійовано Маргаритою Араджионі коштом Одеської філії Грецького Фонду культури у 2003 р.*

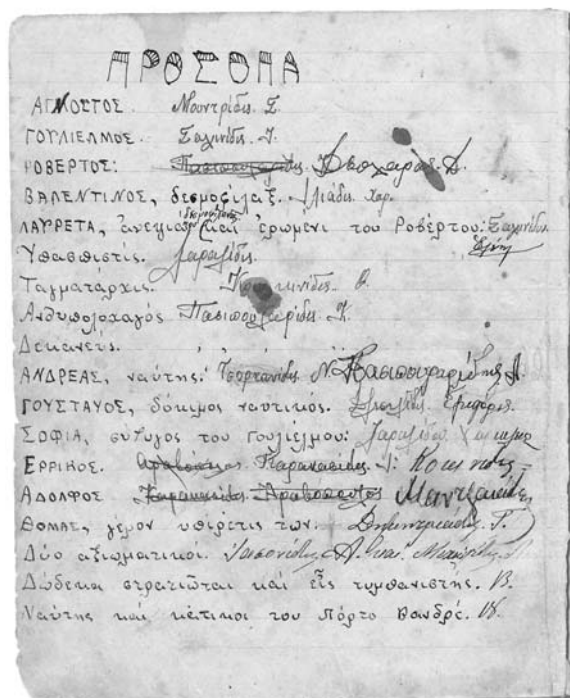
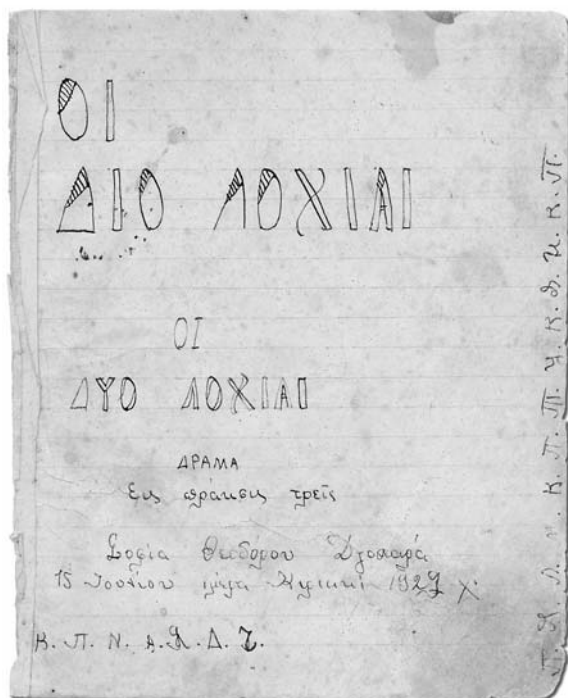
купці складали лише десяту частину. У більшості спільних греко-болгарських колоній поступово болгари асимілювали греків, або вони переселилися до міст. Більшість греків-фракійців у сучасній Україні проживає дисперсно й значною мірою асимілювалася. Етнічну специфіку греків-фракійців найкраще можна побачити лише у с. Чорнопілля (колиш. Карачоль) в Криму та в с. Олександрівка під Одесою. Цікаво, що кримські фракійці за старих часів практикували «пировасію» – жертвоприношення і ритуальні танці на розпеченому вугіллі під час святкування свята св. Костянтина та Олени – те, що можна побачити в сучасній Греції в с. Лангада.

Локальні міграції греків Понту на території сучасної України існували впродовж майже 25-ти століть, але новоприбульці зазвичай асимілювалися серед грецьких громад Північного Причорномор'я. Тільки у XIX - XX ст. тут почали складатися поселення греків-понтійців – переселенців з регіонів Бафри, Самсуна, Трапезунда, Тріполі, Батумі, Ерзерума і Карса. Вони прибували в основному в період військових конфліктів: у 1798 - 1830 рр., 1858 - 1862 рр., 1870 - 1880 рр., і

найбільше на початку XX ст., коли в Османській імперії почалися репресії щодо вірменів та греків. Понтійці значно поповнили грецькі громади портових міст, заселили понад 15 сіл Криму, с. Анадоль на Донеччині та ін. Основними заняттями греків-понтійців – сільських жителів – були тютюнництво, садівництво, виноградарство; деякі займалися вівчарством й шовківництвом; на узбережжі – рибальством. Переважна більшість понтійців – міських жителів – була зайнята у сфері обслуговування: вони тримали готелі, пекарні, пекарні та кондитерські, невеликі кав'ярні і трактири, крамниці, де торгували бакалією, тютюном, спиртними напоями; займалися перевезенням. Серед них було багато заробітчан та сезонних робітників, тому на початку XX ст. значно зросла кількість іноземнопідданих греків й майже у всіх портових містах функціонували грецькі консульства чи консульські пункти. Також серед греків-містян було багато представників творчих професій, наприклад, художників – найвідоміші – Архіп Куїнджі (Маріуполь), Микола Хімона (Євпаторія), Кірьякос Костанді (Одеса), Михайло Латрі (Феодосія) та інші.

Члени аматорського театрального гуртка Грецького клубу м. Севастополя у саморобних грецьких костюмах. Травень 1925 р. Більшість цих греків була репресована у 1934-1939 рр. Світлина з особистого архіву В. М. Страфопуло. Відкопійовано Маргаритою Араджионі коштом Одеської філії Грецького Фонду культури у 2003 р.

Копія першої і другої сторінки зошиту із рукописом п'єси, яку розігравали члени аматорського театрального гуртка грецької громади м. Алушта, і переліком дієвих осіб драми та виконавців. 1920-ті роки. Із особистого архіву О. П. Кірсяєвої з м. Білогірськ Автономної Республіки Крим. Відкопійовано Маргаритою Араджионі коштом Одеської філії Грецького Фонду культури у 2005 р.

Карта-схема поселень греків у Криму наприкінці XIX – початку XX ст., звідки вони були депортовані за етнічною ознакою у 1944 р. (Автор – Маргарита Араджионі, дизайн – Маргарита Козлова).

На поч. ХХ ст. греків в Україні налічувалося понад 100 тис. осіб. Активізувалися процеси мовної та культурної асиміляції, які насамперед торкнулися греків-дворян, військових, купців і ремісників. Це помітно у зміні традиційного костюму, способу життя, русифікації імен та прізвищ, трансформації деяких елементів сімейної обрядовості. Під час громадянської війни й подальшої розбудови СРСР греки зазнали значних втрат: маріупольські греки підпали під репресії через обвинувачення у співпраці з формуваннями анархіста Миколи Махна та під час «розкуркулювання»; кримські греки потерпали від голоду 1921 - 1922 рр. У нетривалий період «коренізації» склалися умови для національно-культурного розвитку грецької спільноти в Україні – відкривалися національні навчальні заклади, бібліотеки, театри, газети, греки мали своє представництво в органах влади й управління.

Проте 1930-ті рр. позначилися ліквідацією осередків національного єднання, закриттям грецьких церков, утисками і фабрикацією справ про «грецькі націоналістичні угруповання» та новими репресіями. До випробувань часів Другої світової війни додалися радянські «чистки» у пошуках «ворогів народу» та депортація у 1944 р. майже 20000 греків Криму. Вони були депортовані сталінським режимом як «вороги народу», хоча греки брали активну участь у рухах опору, воювали у партизанських загонах, три грецькі села Криму – Лаки, Армутлук та Шейх-Мамай були спалені окупантами за допомогу партизанам.

Офіційною причиною цієї депортації за етнічною ознакою було звинувачення у колабораціонізмі – оскільки греки під час гітлерівської окупації в Криму займалися своїми традиційними справами – торгівлею та ремісництвом. Це було розцінене радянською владою як зрада й допомога у розвитку економіки окупантів. Греки були виселені переважно до Сибіру, Казахстану, Киргизії, лише частина грецькопідданих – до Узбекистану із заборобою повертатися до своїх домівок. Лише в період незалежності України вони змогли організовано та відкрито почати процес повернення в Крим. Це виселення та сталінські репресії по відношенню до інших груп греків України мали руйнівні наслідки для демографії, мови та загалом культури греків.

Згідно з переписом населення 2001 р. в Україні нараховувалося 91,5 тис. греків. Сучасна грецька спільнота України складається в основному з трьох груп – понтіїців, фракійців й, переважно, маріупольських греків, які відрізняються своїми мовними та культурними особливостями, що пов'язані з місцем попереднього проживання й культурним впливом тамтешніх сусідів. Наразі греки мешкають дисперсно у великих містах і окремих селах Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпровської, Кропивницької, Луганської областей, мм. Києві, Львові, Харкові, Севастополі, АР Крим. Але найбільше (77,5 тис. греків, що складає майже 85 % від загальної кількості греків України) – в Донецькій області, де маріупольські греки проживають у більш ніж

60-ти поселеннях. У деяких населених пунктах Донеччини греки складають до 70 % жителів. У м. Маріуполь знаходиться центр Федерації грецьких товариств України.

Сучасна Україна у своїх міжнародно визнаних кордонах, є єдиною причорноморською країною де з часів античності та середньовіччя зберіглася унікальна грецька спільнота – маріупольські греки – зі своєю своєрідною культурою, мовою, традиціями та світоглядом. Крім того, Україна стала гостинною оселею для багатьох біженців з колишньої Османської імперії. За виключенням радянських часів та сталінських репресій, від

яких постраждали не тільки греки, але й представники інших спільнот, за часів незалежної України греки не зазнавали утисків за своїм етнічним походженням і мовою. Але наразі частина грецьких поселень опинилася в окупації чи в зоні воєнного конфлікту, тому хочеться звернути увагу грецького суспільства та української діаспори на необхідність надання гуманітарної та технічної допомоги Україні у подоланні військової агресії Росії, бо людство може втратити цю унікальну грецьку культуру, що ще існує в українському Надазов'ї.

Література

- Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Θεσσαλονίκη. 1997;
 Абдуллаєва М.А. Грецькі громади Криму у 1917–1938 рр. Етноконфесійний аспект. К., 2001;
 Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. — 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999;
 Араджиони М.А. Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку). Симферополь, 2005;
 Бацак Н. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX ст.).- К., 2010.
 Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я. Кінець XVIII – початок XX ст. К., 2001.; Маріупольські греки. Скарби народної культури. Маріуполь, 2005;
 Гедьо А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XVIII ст. К., 2005;
 Греки в истории Крыма: Краткий биографический справочник. Симферополь, 2000;
 Греки Крыма в XVIII – XXI вв. Путеводитель историко-этнографической выставки. Симферополь, 2004;
 Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. К., 2000;
 Греки России и Украины. С.Пб, 2004;
 Иванова Ю.В. Греческие этнические группы в СССР // Расы и народы. М. 1988. Вып. 18;
 Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. М., 1979;
 Лильо І. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII ст. Л., 2002;
 Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975;
 От античности до наших дней. Очерки истории и культуры греков Украины. Севастополь, 2009.
 Пономарева И. С. Этническая история греков Приазовья. Историко-этнографическое исследование. К., 2006;
 Сапожников И. В., Белоусова Л.Г. Греки под Одессой. Одесса, 1999;
 Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні. Історія та сучасність. Ч.1–2. К., 2008;
 Томазов В., Ясь А. Греческие страницы украинской истории. К., 2009;
 Чернухін Є.К. Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела. К. 1998;
 Этнография Крыма XIX – XX вв. и современные этнокультурные процессы. Симферополь, 2007;
 Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х рр. XX ст. К., 1999;
 Ялі С.Г. Греки в УРСР. Харків, 1931.